

הבעיה הלאומית בברית המועצות: הלכה ומעשה

בנימין פינקוס

בשאלה הלאומית נכתבו בשנים 1913–1917. מה-פכת אוקטובר ותפיסת השלטון על-ידי הבולשביקים הביאו את לנין לידי בחינה מחודשת של אח-דות מהנחותיו הקודמות. ולבסוף, כשנה לפני מותו, חזר לנין עוד פעם לבעיה זו בהערותיו שכוונו בעיקר נגד סטאלין "הבעיה הלאומית או האוטונומיזציה".

יש הקבלה ברורה בין גישתו של לנין לבעיה הלאומית לבין גישתו הכללית למדינה. גם האומה גם המדינה אינן לדידו נצחיים. אלה הן, לפי לנין, בעקבות מארכס ואנגלס, תופעות היסטוריות חול-פות. המדינה והלאום נתהוו עקב סיבות מסויימות (המדינה עקב פיצול החברה למעמדות, הלאום עם שקיעת המשטר הפיאודאלי ועליית המשטר הרכושני) ויעלמו עם היעלם הסיבות שגרמו לה-תהוותם. "אבל — אומר לנין — כשם שהאנושות יכולה להגיע לחיסול המעמדות רק דרך תקופת מעבר של דיקטטורת המעמד המדוכא כן תוכל להגיע למיזוג הלאומים הבלתי-גמנע רק דרך תקופת מעבר של שחרור גמור של כל העמים המדוכאים".¹

לפיכך קיימת אצל לנין תכנית לפתרון הבעיה הלאומית לטווח קצר ותכנית לטווח ארוך, או לפי המונחים המקובלים עליו, "תכנית מינימום" ו-"תכנית מאכסימום". בשלוש נקודות עיקריות מתרכזות תכניתו לפתרון הבעיה הלאומית לטווח קצר, היינו בתקופת המעבר מקאפיטאליזם לסו-ציאליזם: (1) בעית הפדראליזם; (2) זכות ההג-דרה העצמית; (3) האוטונומיה הלאומית-תרבותית והאוטונומיה האזורית.

1. בעיית הפדראליזם. לנין, כמוריו מארכס ואנגלס שנלחמו בתוקף ברעיונות הפד-

הבעיה הלאומית אולי לא היתה הבעיה המרכז-זית שתבעה פתרונה מהבולשביקים המנצחים, אך אין ספק שהיתה מן הקשות ביותר. ולא מק-רה הוא שבעיה זו תופסת זה חמשים שנה מקום נכבד בכל הדיונים העיוניים והמעשיים בברית המועצות. כוונתנו כאן לסקור את התפתחות ה-תיאוריה המארכסיסטית-לניניסטית בבעיה ה-לאומית בשימת לב מיוחדת לפתרון הסופי שתי-אוריה זו מציעה ולתאר עם זאת את לבושיה המוחשיים במציאות הסובייטית, לשון אחר, להק-ביל את ההלכה הפסוקה כנגד המציאות ההיס-טורית.

שלושה הם השלבים בהתפתחות התיאוריה הלניניסטית בבעיה הלאומית: יסודה של תי-אוריה זו על-ידי לנין על סמך התיאוריה הכל-לית על המדינה וגויעתה בכתיבי מארכס ואנגלס; פיתוחה של תיאוריה זו על-ידי סטאלין; השלמתה בתקופה הנוכחית.

א. תקופת לנין

הבעיה הלאומית העסיקה את לנין הרבה בחייו. עוד באחת מעבודותיו הראשונות "מהם טיבם של ידידי העם ואיך הם נלחמים נגד הסוציאליזמו-קראטיה" (1894) אנו מוצאים נוחח ראשוני של הבעיה הלאומית, והמסקנה שהוא מגיע אליה בדבר הכרח האיחוד לכל הארגונים הלאומיים של הפועלים לצבא בין-לאומי אחד הנלחם נגד ההון הבין-לאומי עתידה להיות גם מסקנתו לגבי הפ-תרון הסופי של הבעיה האלומית. בועידה השנייה של המפלגה הסוציאלי-דמוקרטית הרוסית שנ-ערכה בבריסל ובלונדון ב-1903 עמדה הבעיה הלאומית יחד עם בעית ארגון המפלגה במרכז הויכוחים הסוערים, שבהם היה חלקו של לנין מכריע. בעיה זו מעסיקה את לנין גם בשנים שלפני מהפכת 1905 ואחריה, אך חשובי מאמריו

¹ לנין, כל כתביו ברוסית, המהדורה החמישית, כרך 27, ע' 256.

בראשה, וסיעת חסידי האוטונומיזאציה, היינו קבלת הרפובליקות האחרות למסגרת הרפובליקה הפדרטיבית הרוסית הקיימת. אם כי בסופו של המאבק היתה ידו של לנין על העליונה, יצאו ממנו הרפובליקות כשזכויותיהן מקוצצות בהרבה.

אך, מעיקרו של דבר, כלום אפשר בכלל לקיים פדראציה במשטר דיקטטורי? פדראליזם ודיקטטורה הם דבר והיפוכו. הראשון מתבסס על רבגוניותה של החברה האנושית, שבה כל יחיד דה ממלאת תפקידה המיוחד בהתחשב עם זכויותיהן של האחרות; על עליונות החוק ובוררות השופט; על שמירת הסמכויות שהחוקה מקנה ליחידותיה הפדראליות. האחרונה, לעומת זאת, שואפת לאוניפורמיות; לחברה מנוהלת ממרכז יחיד המוסר הוראותיו מלמעלה ללא אפשרות ערעור. אם כן, ביזור מאכסימאלי או ריכוז מאכסימאלי, מדינת חוק או מדינת משטרה, אלה הם ההבדלים היסודיים. דבר זה לא נעלם כנראה גם מעיני מארכס גם מעיני לנין, וזה הטעם העיקרי לרתיעתם מהפדראליזם.

דוגמאות אחדות ימחישו לנו את מצבו האמיתי של הפדראליזם הסובייטי.

(1) הזכות שמקנה החוקה לרפובליקות הברית לפרוש מברית הרפובליקות הסובייטיות על-פי החלטתן החפשית (סעיף 17 של חוקת 1936), (וחיזוקה בכך שרפובליקת הברית תוכל להיות רק אותה רפובליקה שיש לה גבול משותף עם מדינה זרה), זכות זו לא תוכל לעולם להתממש במשטר הסובייטי. לעומת זאת, השלטון המרכזי כשם ש-הקים רפובליקה בדרך שרירותית (הרפובליקה הקארלית-פינית שהוקמה ב-1940 בעקבות ה-מלחמה עם פינלאנד) כך ביטל אותה.

(2) הזכות להקים יחידות צבאיות עצמאיות ה-נתונה גם בחוקת 1924 וגם בחוקת 1936 סעיף ב/18) נוצלה בשנות העשרים. אחוז היחידות הצבאיות הלאומיות ב-1924 מיד לאחר הקמת הפדראציה הסובייטית לא עלה על 2.4% (12852 מהסך של 529865), אבל עקב התנגדותה של המועצה הצבאית המהפכנית, הגוף העליון בת-חום הצבאי, לא נתנו לרפובליקות להרחיב יחי-

ראטיביים של פרודון ובאקונין, התנגד זמן רב לפתרון הפדרטיבי ורק לאחר מהפכת אוקטובר הגיע לכלל הכרה שהפתרון הפדרטיבי, בתנאים המיוחדים של רוסיה רבת-הלאומים, עדיף. מל-חמתו העקשנית של לנין בפדראליזם נבעה בעי-קר משתי סיבות. ראשית, על-פי השקפתו הכל-לית ראה ברפובליקה האחידה צעד חשוב מאד קדימה בהתפתחות החברה המודרנית. ושנית, קבלת ההנחה הפדרטיבית כפתרון לבעיה הלאומית היתה מחייבת אותו לקבלה גם כפתרון למבנה הארגוני של המפלגה (ונסיון המפלגה הסוציאל-דמוקראטית האוסטרית עמד לנגד עי-ניו), ודבר זה היה מנוגד בתכלית למגמתו הברור-ההתובעת מפלגה ריכוזית, מונוליתית, המיוס-דת על שכבה דקה של מהפכנים מקצועיים. פע-מים רבות הכריז לנין: אנו מתנגדים באופן עקרו-ני לפדראציה, כי הסדר כזה למדינה אינו מתקבל על הדעת.

לנין המהפכן והתיאורטיקן היה קודם-כל איש מעשה ומהיר ללמוד מן המציאות. ואמנם כאשר למחרת המהפכה היה נדרש פתרון הבעיה הלאומית לאלתר, וההצעה להקים פדראציה שתכ-לול את הרפובליקות הסובייטיות על בסיס לאומי לבשה עור וגידים, נהפך לנין, מתנגדה החריף ביותר, לאחד מתומכיה הנלהבים. אכן הדרך לה-קמת הפדראציה היתה רבת מכשולים. מלבד ה-קשיים האובייקטיביים לא יכלו מנהיגי המפלגה להגיע לידי הסכמה על מבנה הפדראציה והזכו-יות שיש לתת לרפובליקות השונות שבמסגרתה. אם נתעלם מהמתנגדים העקיבים לכל פתרון פד-ראטיבי ומאלה שהיו מוכנים לקבלה לתקופת ביניים קצרה בלבד², נחלקו מנהיגי המפלגה לש-תי סיעות עיקריות: סיעת חסידי פדראציה שהיא התאחדות מדינות ריבוניות שוות-זכויות, ולנין

² הרי דברי זינובייב בוועידה השמינית: "כמובן, נת-קשה לצייר לעצמנו מצב זה לאורך ימים: המפלגה צנטראליסטית יחידה ולידה פדראציה של מדינות. מן ההכרח שאחת תיסוג מפני רעותה". זינובייב ב-טא בגלוי מה שחשבו אחרים בסתר-לבם. ואמנם לא ארכו הימים, והפדראציה נכנעה. (עיין הפריטוקו-לים (ברוסית) של הוועידה השמינית, מוסקבה, 1959 ע' 286.

עמים אחרים). אך בסוף המאה התשע-עשרה הוא נתקבל יותר ויותר על התנועה הסוציאליסטית האירופית ונכלל בהחלטות האינטרנאציונל השני ב-1896. המפלגה הסוציאל-דמוקרטית הרוסית הכירה בזכות ההגדרה העצמית בשנת 1898, בו-עידת היסוד של המפלגה במינסק. לנין שלא השתתף בוועידה זו לקח חלק פעיל מאד בעיבוד המצע בוועידה השנייה ב-1903 ובו ארבעה סעיפים הדנים בבועיה הלאומית (3, 7, 8 ו-9). סעיף 9 של המצע מכריז על זכות הגדרה העצמית לכל הלאומים במדינה. לנין היה עקיב בתמיכתו בעקרון זה. בראותו בו פתרון בלבדי ובדחתו את הפתרון הפדרטיבי סתם את הגולל על כל אפשרויות הביניים, אבל כמו לגבי הפדראליזם כן בשאלת ההגדרה העצמית נאלץ לנין לשנות עמדתו הנוקשה לאחר מהפכת אוקטובר, כאשר אמונתו (ואין לנו יסוד לפקפק בכנותו), כי העמים יבחרו מרצונם להשאר במסגרת המדינה הסוציאליסטית הגדולה תחת להקים מדינות עצמאיות קטנות, הוכחה לרסיסים.

לקח מוחשי בפרשת ההגדרה העצמית נתון לנו בפנילנד. שתי המדינות הראשונות שזכו לקבל עצמאותן מרוסיה הבולשביסטית היו פולין ופינלנד. אם לגבי פולין היתה ההכרה בעצמאותה פורמאלית בלבד, שהרי עצמאות פולין כבר הוכרה קודם על ידי ממשלת קרנסקי, הרי מצב סבוך יותר נתהווה בפנילנד, שבה חנה עדיין צבא רוסי. כשתבעה הממשלה הפינית מתן העצמאות לאלתר, לא יכלו הבולשביקים להתכחש להכרזת תיהם החגיגות במשך שנים רבות. ואמנם ב-31 בדצמבר 1917 הכירה הממשלה הסובייטית במדינה הפינית העצמאית אבל החלטה זו לא נתקבלה בלב שלם. הבולשביקים ציפו כי המפלגה הסוציאל-דמוקרטית הפינית החזקה תתפוס את השלטון, ובבוא העת תבקש להצטרף למדינה הסוציאליסטית הראשונה. חישובים אלה לא היו נטולי יסוד, כי כבר בינואר 1918 ניסו הסוציאל-דמוקרטים בפנילנד להגיע לשלטון בורוע. כשפרצה מלחמת האזרחים החישו להם הסובייטים עזרה צבאית ובמאוס 1918 אף חתמו על הסכם

דות אלה. בראשית שנות השלושים, עם השינויים במדיניות הלאומית, בוטלו יחידות אלה כליל. חוקת 1936 לא כללה עוד סעיף כזה, ורק התיקון בחוקה מ-1 בפברואר 1944 החזיר לחוקה זכות זו, שנשארה על הנייר בלבד.

3) ב-1944 תוקנה החוקה גם בנקודה אחרת ולפי סעיף ב/18 מותר לרפובליקות-הברית לקשר יחסים דיפלומטיים עם ארצות-חוץ ואף להקים משרדי חוץ משלהן. תיקון זה נקבע בעיקר משתי סיבות: א) כדי להשפיע על מדינות אירופיות המשתחררות מעול היטלר להצטרף לב-רית-המועצות; ב) כדי להשיג על-ידי תוספת רפובליקות ייצוג מוגבר באו"ם ובמוסדותיו. אשר לקשירת יחסים דיפלומטיים הרי נעשה בזה נסיון יחיד עם חתימת ההסכם בין אחדות מהרפובליקות ובין הממשלה הפולנית בלובלין. סמכות זו נוצלה גם על-ידי הרפובליקה הסובייטית הארמנית לשם החזרת הארמנים החיים בחוץ-לארץ לארמניה.

מבחינה מעשית הפדראליזם הסובייטי מאפשר לרפובליקות השונות לא יותר (ולדעתנו לא מעט הוא) מלהשתמש בלשונותיהן הלאומיות ולהקים בתי-ספר ומוסדות תרבות. הפדראליזם הסובייטי כמו שהוא, שנתקבל כפשרה בין המגמה הצנטראליסטית של השלטון המרכזי והמגמות הדצנטראליסטיות של הלאומים השונים, לא ניאות מעולם למסור לרפובליקות הלאומיות סמכויות של ממש. השלטון המרכזי יש בידו לקיים ביעילות שלטונו על-ידי מפלגה אחת, צנטראליסטית ומונוליתית, הקובעת מי ומי יעמוד בראש המוסדות העיקריים; על ידי פיקוח מתמיד על המנהיגות המקומית (למשל, בחלק מן הרפובליקות מתמנים לכהונת מזכיר שני בעיקר רוסים הנשלחים אליהן ממוסקבה); ועל-ידי שליטה מלאה על התקציבים והתכנון הכלכלי.

11. עקרון ההגדרה העצמית. זכות ההגדרה העצמית איננו עקרון חדש ובודאי אינו המצאת המארכסיזם. מארכס עצמו היה מוכן לקבלו בסייגים מרובים (הוא הסכים שעקרון זה יחול על אירלנד ועל פולין אך לא על הרבה

האימפריאליזם. הוא שכח שאנו כבר נפרדנו ממנה לפני שנתיים. סיסמה זו אינה קיימת עוד במצענו"³.

iii. האוטונומיה הלאומית-תרבותית והאוטונומיה האזורית.

תורת האוטונומיה הלאומית-תרבותית העומדת על העקרון הפרסונאלי פותחה באוסטריה על-ידי שנים מראשי המפלגה הסוציאל-דמוקרטית האוסטרית, אוטו באואר וקארל רנר, לאחר שהות-לט בוועידות של המפלגה ב-1897 וב-1899, לבנות את המפלגה על בסיס פדרטיבי (משש מפלגות אוטונומיות לאומיות: גרמנית, צ'כית, פולנית, הונגרית, אוקראינית ויוגוסלאבית) ולש-אוף לריאורגניזציה של אוסטריה בתור "פדרציה של לאומים". וכך ניתן לסכם את הצעתם לפתרון הבעיה הלאומית על-ידי הקמת אוטונומיה לאומית-תרבותית: האזרחים מן הלאומים השונים יאורגנו, בלי להשגיח במקום מושבם, במועצות לאומיות שבידן האחריות לניהול חיי החינוך והתרבות ברשות עצמן, ואילו האחודות הפוליטית והכלכלית של המדינה תישמר. הצעה זו נתקבלה באהדה רבה על-ידי ה"בונד" היהודי והמפלגות הסוציאליסטיות של יתר המיעוטים ברוסיה. לנין לעומת זאת התקיפה ברתחת פולמוס ורוב חרי-פות כדרכו. הוא הגדירה כ"תרמית בורגנית" הבאה לסנוור את עיני הפרולטריון, שכן ממנה צפויה הגברת הלאומנות והפירוד, הגדולים בלאו הכי, בין הלאומים החיים במדינה אחת. אבל בעיקר יצא קצפו על סיסמת התרבות הלאומית, בעיניו לא היה לכל הדיבורים על תרבות לאומית שחר. תרבות לאומית אינה אלא המצאה בורגנית המביאה להשחתת הפרולטריון, לניתוקו מהמאבק העיקרי — נגד הבורגנות העולמית. בכל לאום ולאום, גרס לנין, יש שתי תרבויות; תרבות בורגנית ותרבות פרולטארית. להבדיל מגישתו השלילית לאוטונומיה הלאומית-תרבותית נטה לנין יותר ויותר מ-1913 ואילך להסכים לאפשרות של מתן אוטונומיה לאזורים בעלי תנאים כלכליים

עם" הרפובליקה הפועלית והסוציאליסטית הפי-נית" ששלטונה האפקטיבי היה מוטל בספק.

מצב דומה, אם כי מסובך יותר, נוצר גם באזורים אחרים של רוסיה: באוקראינה, ברוסיה הלבנה ובארצות הבאלטיות. הסובייטים לימודי הנסיון לא ניסו לחזור עוד על "שגיאותיהם" וניאותו להכיר בעצמאות של אותם האזורים של רוסיה, שבהם היתה להם סיבה סבירה לחשוב כי השלטון יפול בסופו של דבר לידי תומכיהם. לאמתו של דבר, היתה השיטה שפיתחו עוד בשנים הראשונות לשלטונם ושהוגשמה בקנה מידה בין-לאומי בעקבות מלחמת העולם השנייה פשוטה להפליא. היא עמדה על שלושה מהלכים משולבים ומתואמים: משלוח יחידות מפלסות-דרך של הצבא האדום המורכבות מקומוניסטים של אותה מדינה שעומדים "לשחרר"; פעולות של הקומוניסטים המקומיים; ולבסוף הקמת ממשלה סובייטית כשלב ראשון להקמת הרפובליקה הסובייטית (דוגמה כמעט קלאסית לדרך פעולה זו אנו מוצאים בהקמת הרפובליקה הסובייטית הביילורוסית בדצמבר 1918). רשאים אנו לומר כי הוויכוחים בדבר מתן זכות ההגדרה העצמית שהתנהלו בין לנין וסטאלין מכאן ובוכאריץ ופיאטאקוב מכאן היה להם ערך עיוני בלבד. כך, למשל, תמך בוכאריץ במתן זכות זו רק ל"המוני העמלים", ואלו פיאטאקוב ביקש למנוע אותה גם מהם בנימוק "משכנע", כי גורל אוקראינה, למשל, יש לו חשיבות עצומה לא רק לגבי מעמד העובדים בארץ זו אלא גם לגבי עובדי רוסיה, רוסיה הלבנה ויתר הרפובליקות הסובייטיות, אשר על כן אין להניח להם שיחליטו על דעת עצמם... הקרוב ביותר למציאות היה אוסינסקי בוועידה השמינית של המפלגה ב-1919. סיסמת ההגדרה העצמית, הכריז, אין לה משמעות ממשית אלא הפגנתית בלבד. אבל לביטול הרשמי של סיסמת ההגדרה העצמית היה צריך לחכות עוד שנתיים. ב-1921, בוועידה העשירית של המפלגה, אמר סטאלין בין היתר: "השגיאה השלישית של החבר צ'יצ'רין היא בכך שהוא מדבר יותר מדי על ההגדרה העצמית, שלמעשה נהפכה לסיסמה ריקה מתוכן המנוצלת על-ידי

³ י. סטאלין, כתביו, כרך 5, עמ' 42.

הוקמו על יסודות רעועים מלכתחילה. כך, למשל, לבתי-ספר ולבתי-משפט לא היה המשך, שהרי הילדים יכלו ללמוד בשפת אמם רק בבית-ספר יסודי, ומגישי המשפטים לבית המשפט הלאומי הוצרכו להגיש עירעורם לבית המשפט הכללי. ראוי עוד לציין שלאחר מות סטאלין נעשו נסיונות להקים מחדש, לפחות, את בתי-הספר בלשון-האם של המיעוטים הלאומיים, אך מהיהודים, המיעוט שהיה בשנות העשרים הכוח המניע בכל הנוגע לקבלת המדיניות הזאת והגשמתה, נשללה אף זכות מינימאלית זו.

כשאנו באים לבחון את תוכניתו של לנין לטווח ארוך, היינו לתקופת המעבר מסוציאליזם לקומוניזם, נתקלים אנו מיד בהעדר מקורות⁴, שכן לנין, בדומה למארכס, בחר שלא להסתכן בנבואות. מארכס בשעתו טען כי רק "המדע" יוכל לתת תשובה בענין זה, ולנין הוסיף שחסרים אנו עדיין נתונים מספיקים. אף על פי כן, אם נצרח רעיונותיו הזרועים במאמריו הרבים ובעיקר בעבודתו העיונית החשובה ביותר בתחום זה, "המדינה והמהפכה", נוכל לעמוד על ראייתו הכוללת של לנין לגבי תהליך ההתפתחות של החברה הסובייטית שיביאה לשלב הקומוניזם שבו יעלמו הלאומים.

מארכס ואנגלס חשבו כי כשם שהמשטר הפיאודלי צויין במדינות ננסיות והמשטר הקאפיטאליסטי במדינה לאומית, כך יהא סימנו של המשטר הסוציאליסטי האינטרנאציונאליזם והתהוותה של יחידה עולמית אחת. לנין סמך ידו על הערכה זו. בניגוד למארכסיסטים האוסטרים באוואר ורנר שראו בלאום יצירה טבעית בעלת

ותרבותיים מיוחדים או הרכב לאומי מיוחד. אבל הוא קבע סייגים לא מעטים לפתרון זה, כגון שהרכב האוכלוסייה מבחינה לאומית הוא רק אחד הגורמים הכלכליים החשובים אך לא היחיד ובוודאי לא החשוב ביותר. לנין היה משוכנע כל-כך באפשרות הפתרון האחד והיחיד של ההגדרה העצמית (עם האמונה בסתר לבו שהעמים אשר תינתן להם הזכות להינתק מרוסיה ידחוו), שאפילו לא טרח להסביר באופן ברור ובלתי משתמע לשתי פנים מה בדיוק יהיה טיבה של אוטונומיה איזורית זו.

הפתרון שנתקבל בכרית המועצות במחצית שנות העשרים (בעיקר אחרי הוועידה הי"ב של המפלגה ב-1923) לבעיית המיעוטים הלאומיים האכסטריטוריאליים (כגון יהודים, פולנים, גרמנים, בולגרים וכו') היה בו משום עירוב שתי הגישות הנזכרות. מצד אחד הוקמו יחידות לאומיות אוזוריות כמו המועצה הלאומית המקומית והאזור הלאומי שפעלו בעיקר באוקראינה וב-רוסיה הלבנה (למשל, באוקראינה, בשנות שיא התפתחותן ב-1929, הגיע מספר המועצות הלאומיות ל-1139 ומספר האזורים הלאומיים ל-25, מהם שלושה יהודיים); ומצד אחר נוסדו מוסדות שונים שעיקר מגמתם לאפשר למיעוטים הלאומיים לקיים חייהם בלשונם, על בסיס אוטונומיה פרסונאלית שהבולשביקים כה התנגדו לה: בתי ספר, מועדוני נועד, מוסדות תרבות ומחקר ובתי-משפט לאומיים. רוב המוסדות הללו נעלמים החל מ-1933 עקב השינוי הנוקב במדיניות הלאומית הסובייטית בשנים 1929-1930, מליבראליות יחסית לגישה נוקשה שהצרה צעדי ההתפתחות הלאומית התרבותית. הקרבן הראשון למדיניות זו היו, כמובן, המיעוטים הלאומיים מחוסרי המגן. סייעו לכך גם גורמים אובייקטיביים כגון השינויים הסטרוקטוראליים בחברה הסובייטית בעקבות הקולקטיביזציה והגשמת תכניות התיעוש, ותהליכי הטמיעה החזקים במיוחד בקרב היהודים אך גם בקרב מיעוטים אחרים. ולבסוף — ונראה לנו כי הוא אחד הגורמים החשובים — המוסדות השונים שנועדו לשרת את המיעוטים הלאומיים

⁴ הפסקאות המעטות המתייחסות לשאלת גויעת הלאומיים על-ידי מיוזגם ליחידה עולמית אחת מצויות בעיקר בעבודותיו הבאות של לנין: המהפכה הסוציאליסטית וזכות העמים להגדרה העצמית, מינואר-פברואר 1916 (כתב לנין, מהדורה הרוסית החמישית, כרך 27, עמ' 256); "מחלת הילדות של השמאלנות בקומוניזם", מ-1920 (כרך 41 עמ' 77); ומכתב לפועלי אוקראינה ואיכריה (כרך 40, עמ' 43), כתב לנין בין היתר: "אנו שואפים לאיחוד ההדוק ביותר ולמיוזג המלא של הפועלים והאיכרים מכל עמי העולם לרפובליקה סובייטית עולמית אחת".

היסטורי מתקדם ועובדה חיובית ביותר. ברוב התלהבותו מן ההתבוללות נטה להגזים בחשיבות התפקיד שהיא ממלאה בקירוב המהפכה הפרולטארית. דבר הלמד מעצמו שלנין תמך ברעיון ההתבוללות של העם היהודי, העם, של-דברי סטאלין ב-1913 "את עתידו שוללים ואת עצם קיומו צריך עדיין להוכיח"⁶. לצורך הנחתם שהיהודים אינם עם ושהתבוללותם היא מאורע חיובית תומך לנין יתדותיו לא רק במארכס וק-אוטסקי אלא גם בהיסטוריון "הבורגני" רנאן. טעות היא לחשוב שלנין נתכוון ליהודים בלבד. טמיעתם של הארמנים, הגרוזים ושאר העמים חשובה בעיניו לא פחות⁷. כך, למשל, ראה את טמיעת האוקראינים בקרב הרוסים כעובדה מוכחת שאין לערער עליה. ואם הטמיעה היא תופעה מתקדמת במסגרת המשטר הרכושני, קל וחומר במשטר הסוציאליסטי, שהרי בדרך זו יוכן מיווג הלאומים הנכסף. אמנם לנין התנגד לטמיעה כפויה ברוע על-ידי השלטון, אבל עצם התנגדותו למתן אוטונומיה לאומית-תרבותית למיעוטים הלאומיים, תמיכתו במבנה האחד של החינוך (כך, למשל התקיף בשנת 1913 את ההצעה להקים בתי-ספר יהודיים נפרדים במחוז אודיסה) אינה בסופו של חשבון שונה מטמיעה כפויה, ככל שהצורה מעודנת יותר.

כפי שהראינו יש, לדעתנו, סתירה פנימית שאין ליישבה בין הפתרון לטוח קצר שהציע לנין, לרבות השינויים ששינה בו בהשפעת המציאות הסובייטית, לבין תכניתו לטוח ארוך. קשה מאוד להניח שעל-ידי פיתוח התרבויות הלאומיות, הלשוניות הלאומיות והחיים הלאומיים העצמאיים אפשר יהיה להגיע, ללא "סיוע", לתהליך "הטבעי והבלתי נמנע" של מיווג הלאומיים. נבדוק את המשך התפתחותה של משנת לנין בתקופת סטאלין ונראה אם אמנם הוגש "סיוע" זה.

ערכים אימאננטיים נצחיים, ובשל כך האמינו בחיוב הגדול שיצמח לאנושות מהרבגוניות הלאומית, ראה לנין צעד מכריע קדימה בביטול ההבדלים הלאומיים, ביצירת תרבות סוציאליסטית עולמית אחת על-ידי מיווג התרבויות הלאומיות. התהליך ההיסטורי הבלתי נמנע של מיווג הלאומיים יוכל להתגשם, כתב לנין בפיסקה המובאת קודם, רק לאחר תקופת המעבר שיהא עמה שחרור שלם של כל העמים המדוכאים. אם נבין ששחרור העמים המדוכאים פירושו הקמת המשטר הסוציאליסטי, יתברר לנו שתהליך זה יתחיל מיד עם נצחון המהפכה הסוציאליסטית (כפי שגם תהליך גויעת המדינה מתחיל למחרת מהפכה זו). אבל כמה זמן יימשך תהליך זה? מה יהיו הגורמים שישפיעו על זירוון הקצב או האטתו? ובעיקר, באיזה אופן הוא יתגשם? אלו קצת מן השאלות הקשות שלנין ניסה להשיב עליהן, אך בצורה חלקית בלבד.

בנוגע לאורך תקופת המעבר עד המיווג השלם של הלאומיים כתב לנין ב-1920: "כל עוד קיימים לאומים ומדינות יתקיימו גם ההבדלים ביניהם זמן ממושך, אפילו לאחר נצחון הדיקטטורה של הפרולטריון בעולם כולו"⁸. הדברים נאמרו בשעה שאמונתו של לנין בהתפשטות המהפכה מעבר לגבולות רוסיה התחילה להתערער (כשלוש המהפכה ההונגרית, תבוסת הצבא האדום בפולין, כשלוש ההתקוממות בגרמניה), ואלו ב-1917 עוד האמין שהרחבת המהפכה הרוסית לאירופה כולה תאפשר גם לרוסיה הנחשלת לזרוז את המעבר מהשלב הראשון לשלב השני. נמצא שבעיני לנין היה קצב התהליך של גויעת הלאומיים ומיווגם, בדומה לקצב התהליך של גויעת המדינה, קשור בהקמת משטר סוציאליסטי ביותר ממדינה אחת. אבל הוא מעולם לא התנה את אפשרות המעבר מסוציאליזם לקומוניזם בהקמת הסוציאליזם בעולם כולו.

אשר לאמצעים שיקרבו, לדעתו, את מיווג הלאומיים לעתיד לבוא, התשובה לשאלה זו מקופלת ביחסו של לנין לתופעת ההתבוללות. לנין תמך ללא סייג בהתבוללות, שהיתה בעיניו תהליך

⁵ לנין, כתביו ברוסית, מהדורה חמישית, כרך 41, עמ' 71.

⁶ סטאלין, כתביו ברוסית, כרך 2, עמ' 334.

⁷ לנין, שם, כרך 8, עמ' 74.

ב. תקופת סטאלין

בשנת 1912 הטיל לנין על סטאלין להכין מחקר שישקף את הגישה הבולשביסטית לבעיה הלא-מית ויפריד בכך את השקפותיהם של אנשי ה"בונד". בחירה זו שנפלה על "הגרוזי הנפלא", כביטוי של לנין, לא היתה מקרה אלא טכסיס מחושב. נוח היה ללנין יותר להתקיף את הדעות הרווחות בתנועות הסוציאליסטיות של המיעוט-טים הלאומיים על-ידי נציג של מיעוט לאומי אף הוא. בשנת 1913 פורסמה עבודתו התיאורטית החשובה הראשונה של סטאלין "המארכסיזם והש-אלה הלאומית". עבודה זו עתידה היתה לעשות את סטאלין מומחה בשאלה הלאומית, ובסופו של דבר, להפקיד בידו, לשבט או לחסד, בעיות כבדות משקל ואף גורליות לעם זה או אחר בברית המועצות. מצד תכנה אין בעבודה זו חידושים לעומת דברי לנין באותה תקופה, ראוייה לציון רק נקודה אחת והיא הגדרת הלאום של סטאלין, שעתידיה היתה ליהפך להלכה שאין עליה ערעור בברית המועצות במשך יותר מארבעים שנה. לפי הגדרה זו מזכים בתואר "לאום" רק אותו עם שיש לו ארבע הסגולות הבאות כשהן באות ביחד: לשון משותפת, טריטוריה משלו, מבנה כלכלי משותף, ושותפות של "מבנה פסיכי" המתבטא בשותפות של תרבות⁹. מובן מאליו שהיהודים ואחדים מעמי הקווקז היו ה"קרוב" הראשי לנוסחה זו. סטאלין שהיה עמוס תפקידים רבים לאחר מהפכת אוקטובר מצא זמן לטפל בכל הנוגע לתיאוריה המארכסיסטית-לניניסטית של השאלה הלאומית. אבל מבחינת העניין שלפנינו יש חשיבות מרובה לנאומו מ-18 במאי 1925 (באוניברסיטה של עמי המזרח). בנאומו זה מופיעה בפעם הראשונה נוסחה חשובה אחרת של סטאלין. התרבות בתקופה הסוציאליסטית מכריז סטאלין — היא סוצי-אליסטית לפי תכנה ולאומית לפי צורתה. נוסחה שתומה זו גרמה לסיבוכים ולקשיים לא מעטים בהגשמת המדיניות הלאומית בברית המועצות. חשובה לא פחות אמירה אחרת של סטאלין בנאומו זה. "מדברים (למשל קאוטסקי) על יצירת

לשון כל-עולמית אחת בתקופת הסוציאליזם וגויעת כל יתר הלשונות. אני מצדי מאמין אך מעט בתיאוריה זו של קיום לשון כל-מקיפה אחת". סטאלין מוסיף כי הנסיון על כל פנים מדבר נגד תיאוריה זו ולא בעדה¹⁰. המהפכה, טוען סטאלין, לא רק שלא צמצמה את מספר הלשונות אלא, להיפך, הביאה לריבויין. מה פשר דברים אלה, המנוגדים בתכלית לגישת היסוד של לנין? סטאלין ינסה כעבור ארבע שנים להסביר כי בדבריו ב-1925 נתכוון לתקופה שבה ניצח הסוציאליזם רק במדינה אחת ולא בקנה-מידה עולמי. אשר לתקופה של נצחון הסוציאליזם בעולם כולו הריהו תומך כמקודם בדעה שיתקיים בה מיווג הלשונות ללשון עולמית אחת. נראה לנו שהסבר זה שבא לאחר זמן רב ובעקבות פניות מרובות מצד חברי המפלגה שקביעתו של סטאלין היתה תמוהה בעיניהם, אינו מתקבל על הדעת. קרוב יותר להניח כי בשנת 1925, כשהגיעה לשי-אה המדיניות הלאומית החדשה, שהחלה ב-1923 עם קבלת ההחלטות בוועידה ה"ב והקרובה "מדי-ניות האוקראיניזאציה הבילורוסיוזאציה וכו", וסטאלין הופיע לפני נציגי הלאומים שהיו מעוניינים ביותר בהמשך מדיניות זו, בחר מטעמים פוליטיים פראגמטיים להתכחש לעמדתו הברורה והחד-משמעית של לנין בנקודה זו. גם העובדה שסטאלין מזכיר בהקשר זה את קאוטסקי ולא את לנין מחזקת את סברתנו. אבל לשם כך אפשר להביא פיסקה אחרת מאותו נאום של סטאלין. בהשיבו לחברים מהרפובליקה האוטונומית הבוריאטית-מונגולית, ששאלוהו כיצד תתג-שם טמיעת התרבויות הלאומיות לתרבות כלל-אנושית אחת, אמר סטאלין: "אין צל של ספק שאחדים מהלאומים יעברו את תהליך הטמיעה. תהליכים כאלה היו גם בעבר. אבל כל העניין הוא בכך שתהליכי הטמיעה של לאומים מסויימים אינם מוציאים מכלל אפשרות, אלא להפך מאפ-שרים תהליך הפוך של חיזוקם והתפתחותם של

⁹ סטאלין, כתביו, כרך 7, עמ' 138-139.

¹⁰ שם, עמ' 140.

⁸ סטאלין, כתביו (ברוסית), כרך 2, עמ' 296.

"תיקונים" מתאימים בטרמינולוגיה התיאורטית. בטביעת המטבע, "לאום סוציאליסטי", ביקש סטאלין להראות שהלאומים, אף שסופם להי- בטל, יתקיימו עוד תקופה ממושכת מאד.

אשר לעתיד הלשונות, הרי יש להבדיל היטב בין נצחון הסוציאליזם במדינה אחת לבין נצחונו בקנה-מידה עולמי. אלה הן, לפי סטאלין, שתי תופעות שונות לחלוטין בזמן ובתכונותיהן כל עוד קיים האימפריאליזם העולמי לא יתקיימו התנאים ההכרחיים למיזוג הלאומים והלשונות הלאומיות. האפשרות של גויעת ההבדלים והלשונות הלאומיים תינתן רק לאחר נצחון הסוציאליזם בקנה-מידה עולמי וגם אז לא מיד. על הלאומים לחוש תחלה את הצורך בלשון משותפת לכולם נוסף על לשונותיהם הלאומיות. תהליך התהוותה של הלשון העולמית ייעשה איפוא בשלבי ב-ניים: הלשונות האזוריות יתהוו בשלב ראשון של התהליך והלשון העולמית בסופו. אבל, מדגיש סטאלין, לשון עולמית זו תיווצר רק כשיוכחו הלאומים למעשה ביתרונות הלשון המשותפת.

שינוי עמדתו של סטאלין בין השנים 1925-1929 והסבריו המעורפלים בדבר היווצרות הלשונות האזוריות גרמו מבוכה לא מעטה בשורות התיאורטיות האורטיקנים המפלגתיים. ולכן ניסה סטאלין לתת להם לקח בדיאלקטיקה המארכסיסטית בועידה השש-עשרה של המפלגה ב-1930. את טיעונו ב-דבר מיזוג הלאומים קשר בגישתו הכללית לבעיית גויעת המדינה. כשם שגויעת המדינה לא תבוא אלא על ידי הגברה בלתי פוסקת של עצמת הדיקטאטורה הפרולטרית, כן באה פריחת התרבות הלאומיות (והלשונות הלאומיות) בתקופת הדיקטאטורה הפרולטרית במסגרת מדינה אחת להכשיר את התנאים לגויעתו ומיזוגו לתרבות סוציאליסטית כללית אחת (וללשון כללית אחת) בתקופת נצחון הסוציאליזם בעולם כולו. ומי שלא הבין — אומר סטאלין — מצב מיוחד זה ונגודיותו של תקופת המעבר שלנו, מי שלא הבין את הדיאלקטיקה הזאת של התהליכים ההיסטוריים, אבוד הוא למארכסיזם"¹². "אבו-

כמה וכמה לאומים חיים ומתפתחים"¹¹. אין כאן אפילו זכר לתהליך ההיסטורי והבלתי-נמנע של מיזוג הלאומים.

עמדה שונה מזו אנו מוצאים במאמר שכתב סטאלין ב-18 במארס 1929, "השאלה הלאומית והלניניזם", וערכו רב להבנת התפתחות התיאור-ית הלאומית בבריית המועצות. סטאלין מדבר ב-מאמר זה בפעם הראשונה על קטיגוריה חדשה של לאומים, "הלאומים הסוציאליסטיים". כלפי אלה העלולים לפסול מושג זה, הוא אומר: "ה-אם כל כך קשה להבין שעם העלמות הקאפיטא-ליזם צריכים להעלים הלאומים הבורגניים שהם תולדת משטר זה? כלום מתארים אתם לעצמכם שלאומים ישנים, בורגניים, יכולים להתקיים ול-התפתח במשטר הסובייטי, בתקופת הדיקטאטורה של הפרולטאריאט?" לחברי המפלגה מן הלאומים השונים החוששים שהדיבור על חיסול הלא-ומים הבורגניים משמעו חיסול הלאומים בכלל (כלומר, במציאות הסובייטית ביטול זכויותיהם של הלאומים לחייהם התרבותיים), משיב סטא-לין: "היתכן שלא ידוע לכם כי מלבד לאומים בורגניים קיימים גם לאומים אחרים, לאומים סו-ציאליסטיים. הענין הוא שחיסול הלאומים הבור-גניים אין פירושו חיסול הלאומים בכלל אלא חיסולם של הלאומים הבורגניים בלבד". לנוכח חידוש-תורה זה עלינו לזכור שדברי סטאלין נכ-תבו ב-1929, כשהיחסים המתוחים בין סטאלין ו"הסיעה הימנית" שבראשה בוכארין הגיעו לידי קרע גלוי, והרי בוכארין ותלמידיו הרבים בתחו-מי המשפט, הפילוסופיה וההיסטוריה הם ששמרו בנאמנות את העמדה הידועה של מארכס ולנין כי בתקופת המעבר מקאפיטאליזם לקומוניזם עומדים בעינם לא רק המשפט הבורגני אלא גם "המדינה הבורגנית ללא בורגנות", והדברים חלים בלי ספק גם על הלאום הבורגני. לא היה זה איפוא מקרה כשהתחיל סטאלין מדבר על "לאו-מים סוציאליסטיים" כשם שאין זה מקרה שכיום מדברים על "לאומים קומוניסטיים". השינויים בהתפתחות המשטר הסובייטי דורשים הכנסת

¹² סטאלין, כתביו, כרך 12, עמ' 369-370

¹¹ סטאלין, כתביו, כרך 11, עמ' 340.

רעיון ערטילאי בלבד. מאר ותלמידיו, ולרשותם אמצעים נרחבים מאד, שקדו במרץ על תרגומן לשפת המעשה. אכן למרות טבעו הטוטאליטארי של המשטר הסובייטי נתקלה המדיניות של יציאת הלשון האזורית הראשונה בהתנגדות עזה. ראשית כל, המאבק החריף שניטש בין הלשונות הלאומיות לבין השפה הרוסית על מעמד הבכורה נסתיים בשלהי שנות העשרים בנצחון לא מבוטל של הראשונות. דוגמה יפה למצב זה אנו מוצאים באוקראינה. אם בשנים 1919-1922 היה לאוקראינית מעמד שווה לרוסית, הרי לפי צו הועד הפועל המרכזי הכל-אוקראיני מ-1 באוגוסט 1923 ניתן יתרון ברור לאוקראינית. היא צויינה הפעם כשפה שנוקק לה הממשל לשלוחותיו ביחסיו הרשמיים עם האוכלוסייה. ביולי 1927, עם קבלת התקנות החדשות בדבר "שוויון הלשונות", נדחקה הרוסית למעמד נמוך יותר של שפת מינוט לאומי באוקראינה. וסמלי הדבר שסעיף ראשון של אותן התקנות קבע שסמלי המדינה והוראות המשרדים יהיו רק באוקראינית בעוד שהמשנת 1919 הם היו כתובים ברוסית ובאוקראינית. לימודי נסיון מהמדיניות הרוסיפיקאטורית ארוכת הימים של רוסיה הצארית, לא יכלו הלאומים שלא להתייחס בחשד למפנה במדיניות הלאומית של סטאלין. כיון שההתנגדות היתה מטבע הדברים חלשה יותר ברפובליקות של אסיה התיכונה, שבהן לא היתה ההכרה הלאומית מפורחת וכמה מהלשונות אף לא היה להן כתב משלהן, נעשו רוב הפעולות, ודווקא הבוטות ביותר, קודם-כל ברפובליקות אלה. כך, למשל, העמים שכתב לשונותיהם היה ערבי וקיבלו עליהם לאחר הכנות וקשיים מרובים את האלף-בית הלאטיני (1929) ונתנסו כעבור שנים אחדות על-כרחם ב"מהפכה לאומית שנייה" כשקיבלו עליהם את האלף-בית הרוסי (הקירילי). הטעם ללאטיניזאציה בדומה לטעם לקיריליזאציה היה אחד: להקל על הלאומים לפתח תרבותם. הקיריליזאציה של השלונות בעלות הכתיב הלאטיני החלה ב-1935, כשהראשונים למצווה היו הקאבארדינים, ונסתיימה כעבור חמש שנים כשהמודאווים,

דים למארכסזים" היו כנראה גם אלה שהבינו את ה"דיאלקטיקה" של סטאלין ואף עשו ככל יכלתם להגשימה בשנות העשרים והשלושים. כוונתנו לפרופסור מאר והאסכולה שלו בפילולוגיה, שהיתה המושלת בכיפה בברית המועצות כעשרים וחמש שנה, ובתמיכתו הפעילה של סטאלין. הדבר לא הפריע לו, מסיבות שלא כאן המקום לעמוד עליהן, להתקיפו בחריפות בלתי-רגילה ב-1950 במאמרו "המארכסזים ובעיות הלשון", חדשים אחדים לאחר שהאקדמיה הסובייטית למדעים עים הגדירה אסכולה זו כאחד ההישגים הגדולים ביותר בתולדות המדע הסוציאליסטי הסובייטי. השגיאה העיקרית של מאר ותלמידיו היא, לדברי סטאלין, בהבנה בלתי נכונה של תופעת הלשון, בטענתם שהלשון שייכת לבניין-על ולכן היא בעלת אופי מעמדי בחברה מעמדית. בית-מדרשו של מאר הגיע למסקנה מופרכת שעל הלשון אבד הכלח ובעתיד אפשר יהיה גם בלעדיה (דהיינו גוייעת הלשון הקולית), ומכאן נבע זלזולם בלשונות הלאומיות. סטאלין מגיע כאן למסקנה שהיא, לדעתנו, נסיגת-מה מעמדתו הקודמת. אם לפי מאמרו מ-1929 יבוא מיוזג הלשונות, קודם-כל ללשונות אזוריות ולבסוף ללשון עולמית אחת, על-ידי טמיעת הלשונות הלאומיות בלשון הנפוצה ביותר (היינו הרוסית), הרי הפעם נזהר סטאלין ומסביר שאין המדובר בתחרות בין הלשונות שממנה תצא אחת כשידה על העליונה. תהליך ההתפתחות לפי סטאלין יהיה אחר. בתחילה תיפרדנה הלשונות האזוריות שנשכרו ביותר מן ההעשרה ההדדית ולהלן תתמוגגה ללשון עולמית חדשה לחלוטין, אשר קלטה לתוכה את היסודות הטובים ביותר של הלשונות האזוריות והלאומיות.

כל עוד עסק סטאלין במיוזג הלאומים המרוחק, העתיד לבוא לאחר נצחון הסוציאליזם בעולם כולו, לא היתה לתיאוריה שלו השפעה רבה על מצב הלאומים בברית המועצות. אבל כאשר ב-1929 פיתח סטאלין לראשונה את השקפתו בדבר הלשונות האזוריות, ובידו שלטון מוחלט כמעט במפלגה ובמדינה, לא יכלו דעותיו להשאר

מיושנת ואף מוטעית מיסודה. לנין, מציינים הם, בהגדרתו את המושג לאום לא הזכיר מעולם את "השותפות במבנה הפסיכי" שהיא המצאת סטא-לין. ועוד מדגישים הם כי הגדרת סטאלין אינה מתאימה עוד למציאות הסובייטית. מהויכוחים המעניינים המתנהלים זה שנה שניה על דפי כתב-העת "שאלות ההיסטוריה" על הגדרת מושג ה-לאום למדים אנו שעם כל חילוקי הדעות והגישות, יש הסכמה מלאה כמעט על שתי נקודות לפחות. הראשונה נוגעת לביטול הדרישה, שהייתה חלק בלתי נפרד מגוססת הלאום של סטאלין, שהתואר לאום יוענק אך ורק לאותו קיבוץ אנשים שמתקיימות בו כל הסגולות ביחד. והשנייה היא בהדגשת חשיבותה של התודעה הלאומית (המחברים הסובייטים מעדיפים "תודעה אתנית") כאחד היסודות ההכרחיים לקיום הלאום. אפשר אולי לראות בזה ראשית מפנה בגישה ה-סובייטית לתופעת הלאום, אך מוקדם לקבוע אם תהיה לכך השפעה מעשית כלשהי. לעומת זאת ברי שבנקודה אחת לפחות לא חלה כל תמורה, זו השאלה היהודית. מהיהודים (בברית המועצות) נשלל התואר לאום בהווה ואף נשלל מהם כל סיכוי להגיע לכך בעתיד. וכל כך למה? "כיון שהתנאים ההיסטוריים הביאו את היהודים למי-קום (הכוונה לעובדה ש-95% מהם יושבים בערים) ומבנה חברתי מיוחד שלא יאפשרו להם להתפתח ללאום"¹⁴. ויש רושם שנוצר בברית המועצות מושג מיוחד להגדרת האוכלוסיה היהודית היהודים אינם "נאציה" (לאום) ואינם "נא-רודנוסט" (מונח האמור, למשל, בעממים הזעירים של סיביר) אלא "נאציונאליזם" (לאומיות). כמובן, אין זו שאלה תיאורטית בלבד, שכן על קביעות מסוג זה מסתמך השלטון כשהוא בא למנוע מהיהודים את הזכויות המוקנות לכל יתר

עם רומני בעל כתיב לאטיני, נאלצו עם הקמת הרפובליקה המולדאונית לקבל את האלף-בית הקירילי. סטאלין ועוזריו לא הסתפקו בתכנית לעשות את הרוסית לשון אזוורית ראשונה. שנים רבות נמשכה מלחמת עקשנית ל"העשרת" השפות השונות ברוסיה. נעשו רפורמות באור-תוגרפיה של כמה שפות לשם אותה מטרה, ולבסוף, החל מ-1938, נעשתה הרוסית שפת לימוד-חובה בכל בתי הספר ברחבי ברית-המועצות. מאבקו של השלטון עם כל גילוי של עצמיות ומקוריות לאומית, ולבסוף חיסול פיס, פשוטו כמשמעו, של הקאדרים הלאומיים, הם ביטוי מדויק למדיניות זו של סטאלין לשם הגשמת התיאוריה של לנין בשאלה הלאומית.

ג. התקופה הנוכחית

המכה שהכה חרושצ'וב את "פולחן האישיות" של סטאלין ב-1956 לא פסחה על משנתו בבעיה הלאומית. ואולם ראשית בקורת רצינית לא הועלה אלא שנים מספר לאחר תאריך זה. חלקו של סטאלין בתיאוריה ובפרקטיקה של המדיניות הלאומית קוצץ והוצנע ככל האפשר, אם כי היתחום היחיד כמעט שבו הוסיפו לפרסם את כתבי סטאלין היה תחום הבעיה הלאומית.¹⁵ שתי סיבות עיקריות לתופעה זו. ראשית, המאבק החריף והנפתל בין חרושצ'וב ליריביו מהסיעה "האנטי-מפלגתית", שהתנגדו לדיסטאליניזציה, נסתים רק בראשית 1958 וגם אז לא לחלוטין. שנית, השקפות סטאלין בבעיה הלאומית, שנעשו עיקרי-אמונה ועליהן נוסדה כל המדיניות הלאומית הסובייטית, קשה היה לבטלן במחיידי. מה-גם שחילוקי הדעות לא היו עמוקים כפי שהדבר נראה ממבט ראשון. מה היתה הבקורת על השקפתו של סטאלין ומה מציעה המשנה הנוכחית?

הבקורת על סטאלין מתרכזת בשתי נקודות:

1. ערעור הגדרת הלאום של סטאלין — הגדרת הלאום של סטאלין נראית לרבים

¹⁴ מ. ס. דונוסוב, הלאום כשותפות חברתית-אתנית בכתבי-העת ון פרוסי איסטורי 1966, מס' 4, עמ' 28. אפשר אולי למצוא דמיון בין מושג זה לבין מושג אחר שטבע סטאלין ב-1921 לשם הגדרת המיעוטים הלאומיים ובתוכם היהודים הוא די-בר אז על "עמים ניגרים" או "לא-מוצקים".

¹⁵ חיבורו של סטאלין "המארכיזם והבעיה הלאומית" הופיע ברוסית בפעם האחרונה ב-1959 ובמהדורה אנגלית ב-1961. יש להוסיף שעד 1961 היתה הבקורת על סטאלין מועטת ופשוטה. רק החל מ-1961 נעשתה חריפה ויסודית יותר.

על הרעיון הסטאליני עצמו. גם כיום מחזיקים רוב התיאורטיקנים הסובייטים בדעה, שלא מן הנמנע הוא שאחרי נצחון הסוציאליזם ברוב הארצות או בעולם כולו תתקבל אחת הלשונות, המשמשת כבר בשלב הנוכחי כאמצעי-תקשורת, על-ידי כל הלאומים הסוציאליסטיים מרצונם כלשון העו- למית העתידה¹⁷. ב-1 בינואר 1949 כתב דוד זסלבסקי ב"ליטראטורנאי גאזטא" כי כשם של- שון הפיאודליזם היתה צרפתית ולשון הקאפי- טאליזם היא אנגלית, כך הרוסית היא לשונו של הסוציאליזם. אם כי היום מצניעים הסובייטים לת יותר, די במבט חטוף בעתונות המדעית כדי להוכיח שלא חל כל שינוי בעמדה זו.

המשנה הנוכחית על מיוזג הלאומים עומדת על שלושה דברים: (1) מיוזג הלאומים הוא תה- ליך היסטורי טבעי הפועל בקצב ובחוקיות משלו, ואין לעשות דבר לזירוזו באמצעים אדמיניסטר- טביים, כשם שאסור בתכלית להאיטו. (2) המסג- רות הלאומיות אינן מתאבנות אלא רק מחליפות טבעו, משתכללות ומתקרבות יותר ויותר זו לזו. התקרבות בתחום הלשונית נעשית על-ידי השפעה הדדית והעשרת גומלין, וכאן תפקיד מכריע ל"לשון הרוסית העשירה והגדולה". (3) הלאומים יתקיימו עוד זמן רב, אפילו לאחר הקמת החברה הקומוניסטית, ולכן, טוענים רוב המתכבדים הסובייטים, יש מקום לדבר על לאומים קומוניס- טיים כפי שמדברים על לאומים סוציאליסטיים. ההבדל בין שני סוגים אלה הוא בכך שהלאומים הקומוניסטיים הצדדים השונים ביניהם וזהות תר- בותם גדולים כל כך, וההבדלים קטנים כל-כך שגויעתם הסופית אינה מוטלת בספק.

האמנם חל שינוי במדיניות הלאומית הסובייטית למן מותו של סטאלין? כלום נדחתה הגשמת המדיניות של "גויעת הלאומים" לעתיד סמוי מן העין? כלום תסמוך ההנהגה הסובייטית מעתה

העמים. כדאי עוד להוסיף שסטאלין מבוקר גם בנקודה אחרת בקשר להגדרת הלאום. מבקרי סטאלין מזכירים את החלוקה האנטי-מאר- כיסטית שלו, כלשונם, בין לאומים תוק- פניים ללאומים שוחרי שלום בתקופת המלחמה, לעומת זאת אין זכר לבקורת על המצאה "מאר- כסיסטית" אחרת של סטאלין בחלקו את עמי ברית המועצות לעמים פטריוטיים (והעם הרוסי הגדול בראשם) ועמים לא-פאטריוטיים, שהוענשו בכל חומר הדין משבוטלו הרפובליקות האוטונומ- יות שלהן ועמיהן הוגלו (הכוונה לרפובליקות האוטונומיות: הגרמנית, הקלמיקית, הצ'צ'נית- אינגושיית והרפובליקה האוטונומית של קרים. ע- צם הביטול נעשה שלא באורח חוקי. בתקציב שפורסם ביוני 1945 לא הופיעו עוד הרפובליקות האוטונומיות הנזכרות ורק כעבור שנה קיבל הסובייט העליון חוק המאשר ביטול זה. אך אפי- לו חוק זה מזכיר רק את הצ'צ'נים-אינגושים והרפובליקה האוטונומית של קרים בלבד).

2. בקורת התיזה הסטאלינית על "לשונות האזורים" — בקורת חריפה כלפי סטאלין הטיחו מחברים סובייטים שונים בענין ה"לשונות האזוריות". אחד מהם כתב: "סטאלין הציע "תיאוריה" ספקולטיבית, מנות- קת מהתהליכים הריאליים של התפתחות הלשו- נות אשר היתה לה השפעה מעכבת על קידום תורת הלשון הסובייטית". יתר על כן, רעיון מי- זוג הלשוניות (הכוונה לתיאוריה על התהוות ה- לשונות האזוריות) אינו נכון לא מבחינה פולי- טית ולא מבחינה סוציולוגית. גם הבלשנים לא אישרוהו¹⁸. למרות הבקורת הרבה על נקודה זו או אחרת בהנחה הסטאלינית על התהוות הלשו- נות האזוריות אין המחברים מגיעים עד ביטולה הגמור. הם אמנם מוכנים להודות ש"מכל התופ- עות החברתיות הלשון היא התופעה העצמאית ביותר, העקשנית ביותר והמסוגלת ביותר להת- גונן, ונקל יותר להשמדה מאשר להביא לפוררות צורתה העצמית"¹⁹, אבל אין הם יכולים לוותר

¹⁶ שם, עמ' 292.

¹⁷ א. מאשקוב, התפתחות היחסים החב- רתיים בתקופת המעבר מסוציא- ליזם לקומוניזם (רוסית), לינינגרד, 1965, עמ' 80.

¹⁸ נצחון המדיניות הלאומית מ. קומארוב ב"נצ- חון המדיניות הלאומית הלני- נית" (רוסית), מוסקבה 1963, עמ' 291-292.

היא הנהירה המתמדת של רוסים לרפובליקות אלה. (ברפובליקה הקאזאכית מהווה האוכלוסיה המקומית רק 30% ואילו הרוסים 42.7%, בקיר-גיזית האוכלוסיה המקומית 40.5% והרוסים 30.2%, בטאג'יקית האוכלוסיה המקומית 53.1%, דבר זה בולט עוד יותר ברפובליקות האוטונומיות של ר.ס.פ.ס.ר. רק בארבע מתוך שש-עשרה רפוב-ליקות אוטונומיות יש לאוכלוסיה המקומית רוב ואילו בחמש מהן רוב מוחלט לרוסים. במחוזות האוטונומיים יש לרוסים רוב מכריע). על רקע זה אפשר להבין מדוע נשמעות בזמן האחרון טע-נות, אם כי מעטות לעת-עתה, כי הפדראליזם הסובייטי כבר עשה שליחותו ועליו לגווע עוד לפני שתתחיל גסיסתה של המדינה. אין להניח כמובן כי בתקופה הקרובה יעבור הפדראליזם הסובייטי מן העולם, וזאת מסיבות של מדיניות פנים וחץ כאחד. אך האינטרנאצינאליזאציה היום כשלשעבר אין לה פירוש אלא אחד בלבד: השתלטותה הגוברת של הלשון הרוסית וקבלתה על-ידי כל יתר הלאומים בברית המועצות.

אם נסכם דברינו, הרי תכנית לבין לטווח קצר שונתה לבלי הכר לאחר המהפכה. הסעיף העיקרי שעליו התבססה — זכות ההגדרה העצמית — לא הוגשם מעולם, ודוקא הסעיפים שבהם נלחמה — הפדראליזם והאוטונומיה הלאומית-תרבותית — הוגשמו אם כי בצורה מסורסת. ואשר לתכנית לטווח ארוך, זו המכוונת לפתרון הסופי של הבעיה הלאומית, הרי בהיותה הולמת את האינט-רסים והמגמות של השלטון הסובייטי, נעשים כל הזמן נסיונות להגשימה במלואה.

הלכת המאָלף ביותר על תפקידה של התיאוריה המארכסיסטית במדינה הסובייטית יוצא לבו מהשוואת גורלן של שתי תיאוריות הקשורות זו בזו קשר בל-ינתק: התיאוריה על גויעת המדינה והתיאוריה על גויעת הלאומים על-ידי מיוגם. בעוד שהגשמת הראשונה נדחית לאחרי-הימים, וימים רבים היה אף עצם הזכרתה כרוך בסכנה, הרי האחרונה מנוצלת כמסווה להגשמת מטרות השלטון שאין להן דבר עם חונו של מארכס על יצירת החברה הקומוניסטית.

בענין הנראה לה חיוני על "התהליך ההיסטורי, הטבעי והבלתי-נמנע" של מיוג הלאומים?

אין ספק כי ההנהגה הסובייטית שלאחר סטאלין אינה נעזרת עוד בתחום זה בשיטותיו הברוטא-ליות של סטאלין. לאחר הועידה העשרים של המפלגה אף נקטו כמה צעדים, בעלי משמעות סמלית בעיקר, להרחבת זכויות הרפובליקות בתחום הכלכלי והמשפטי (הקמת מיניסטריונים לתעשייה של רפובליקות-הברית, ביטול מיניס-טריונים של הברית והעברת סמכויותיהם לרפוב-ליקות, יפוי כוחן של הרפובליקות בתחום החקיקה הפלילית והאזרחית), אך כל אלה אין בהם כדי לשנות מן העובדה היסודית והמכרעת, שהשלטון הסובייטי לא ויתר לא על התיאוריה של מיוג הלאומים ועל שאיפתו להגשימה. החדרת הלשון הרוסית לכל הרפובליקות ובכל הדרכים נמשכת במלוא הקצב, בעוד שמספר הספרים והחוברות שיצאו ברוסית בברית המועצות גדל בעשר הש-נים האחרונות ב-30%, הרי מספר הספרים שיצ-או באוקראינית ובילורוסית נתמעט.

גם מדיניות ההטמעה לא הואטה, לא רק בצבא ובמוסדות השלטון המרכזיים הלשון הרוסית היא השלטת אלא גם במוסדות השונים של הרפובלי-קות עצמן. יתר על כן הרפובליקה הרוסית (ר.ס.פ.ס.ר.) היא הרפובליקה היחידה בברית המועצות שבה אין מרשים למיעוטים הלאומיים להקים בתי ספר או להוציא עתונים בלשון-אמם. (מן היוצאים מן הכלל המעטים הם הגרמנים שני-תן להם להוציא שבועון ולהורות את לשונם החל ממאי 1957, כנראה לשם פיצוי על שלמרות הרהאביליטאציה לא הוחזרה להם הרפובליקה האוטונומית). יש כאן קיפוח משווע של מיליוני אוקראינים, בלורוסים, אובקים וכו' היושבים ברפובליקה זו ותוצאתו טמיעה מאונס. גשמעו גם דעות שלא כדאי להוציא ספרים ועתונים בלשונות הרפובליקות כשהכל יודעים רוסית. התקפות על לאומנות מקומית, שהיו רווחות בימי סטאלין, נמשכות גם כיום ללא הבדל בסעיפי ההאשמה. אך התופעה הבולטת ביותר, והמדאיגה מן הס-תם במיוחד כמה מן הרפובליקות הלאומיות,